

MÜNSTER, AMSTERDAM EN DE WEDERDOPERS

annemieke klijn & jeroen winkels

In de hevige godsdiensttwisten van de zestiende eeuw nemen de vestiging van het Wederdopersrijk in Münster (1534/35) en de aanslag op Amsterdam (10 en 11 mei 1535) een belangrijke plaats in. Niet vaak heeft de realisatie van het 'duizendjarige rijk' zo dichtbij gelegen als juist in deze jaren. De nieuwste publicatie van A.F. Mellink "Amsterdam en de Wederdopers in de zestiende eeuw" was de aanleiding voor dit artikel. Aan de hand van zijn boek, waarvan elders in dit nummer een bespreking te vinden is, en mijn kandidaatsscriptie "Het Wederdopersrijk te Münster 1534, 1535" zal ik proberen beide episodes en hun onderlinge samenhang uiteen te zetten.

"Spontaan ontstond er in de Nederlanden geen enkele woe-ling, komen de anabaptisten in beweging, dan valt onmiddellijk de noodlottige verbindingslijn met Münster in het oog".(1)

Dit oordeel van Kühler, waarin hij zich te weinig rekenschap geeft van het eigen revolutionaire karakter van de doperse beweging in de Noordelijke gewesten, is onder andere door Mellink gecorrigeerd in "De Wederdopers in de Noordelijke Nederlanden". Het citaat behoudt echter zijn waarde in zoverre het er op wijst gebeurtenissen als deze vooral in hun onderlinge samenhang te bestuderen.

inleiding

Midden in de jaren twintig onstond in Zwitserland onder voor-malige aanhangers van Zwingli een stroming die verder wilde gaan dan Luther en die met anabaptisten, dopers of wederdopers aangeduid wordt. De wederdopers waren niet alleen tegen de kinderdoop, maar ook tegen de vermenging van godsdienst en wereldlijke politiek. Vanaf het begin zijn de anabaptisten vervolgd, waardoor bij hen de overtui-

-ging ontstond, dat het einde der tijden was aangebroken. Mede door deze vervolgingen werd de anabaptistische leer snel verspreid. Zo brachten Melchior Hoffman en zijn volgelingen, melchiorieten genaamd, het nieuwe geloof naar de Nederlanden. Hoffman was van mening dat de val van Babylon nabij was en dat God zijn volk zou verzamelen en deze goddeloze wereld zou vernietigen. De melchiorieten verwachten het godsrijk eind 1533 in Straatsburg.

Onder druk van de vervolgingen begonnen de dopersen ook het geloof in de eigen leer meer en meer te benadrukken waardoor een radicalisatie in die leer optrad. Men beet zich als het ware vast in de eigen leer om zich te kunnen handhaven, wat nog weer strengere vervolgingen opwekte.

voorgeschiedenis

Omstreeks 1520 was er in de economisch meest ontwikkelde gebieden vrij algemeen sprake van een economische crisis. Bovendien namen de Hanzesteden sterk af in betekenis als afzetgebied, waardoor zowel in Münster als in Amsterdam handel en nijverheid inkrompen. Het vaststellen van de economische ontwikkelingen in deze periode kampt echter nog steeds met grote moeilijkheden. De relatie economie-sociale beweging is op het ogenblik dan ook nog nauwelijks zichtbaar. Omstreeks 1529 werd Münster bovendien geplaagd door enkele misoogsten en werd het moreel van de bevolking verder verlaagd door het uitbreken van de Engelse zweetziekte en de pest.

Zowel Münster als Amsterdam kampten met het politieke probleem van dit tijdperk: de strijd tussen lokale autonomie en nationale centralisatie. Zo leefden in de jaren twintig en dertig stadhouder en landvoogdes voortdurend op gespannen voet met el-

kaar. Münster had zich vanaf de veertiende eeuw betrekkelijk onafhankelijk gemaakt van haar wereldlijk en geestelijk heer: de bisschop. Deze had geen beslissende invloed meer op de gang van zaken; de onderling overigens sterk verdeelde burgerij had het heft in handen.

rothman en de reformatie te münster

Von Rammstedt maakt in "Sekte und Soziale Bewegung" duidelijk dat het patriciaat zich tegenover de groten-deels uit gilden gevormde "Gesammtgilde" opstelde. Het was deze "Gesammtgilde", in samenwerking met de "Gemeinheit", gelukt politieke invloed te verwerven en deel te nemen aan de strijd om de macht in de raad. Vanaf het midden van de jaren twintig kwam de burgerij steeds vijandiger tegenover de geestelijkheid te staan. In 1530 was "de maat vol", toen de bisschop zijn bisdom wilde verkopen: "Gesammtgilde", kooplui en "Gemeinheit" kozen nu, zonder werkelijk een eenheid te vormen, voor het luthera-nisme. Toen de bisschop daarop een kerkhervorming in het vooruitzicht stelde kreeg hij de steun van "Erbmänner", enige raadsleden, "Alderleute" (voorzitters van de "Gesammtgilde") en gilde-meesters. Tegenover deze behoudende krachten stonden "Gemeinheit" en een groot deel van de "Gesammtgilde" onder leiding van Bernard Rothman, die samenwerkte met de lakenhandelaar Bernt Knipperdolling.

De groeiende kring rondom Rothman was de stedelijke autoriteiten weliswaar een doorn in het oog, maar men durfde vanwege zijn sterke achterban geen strenge maatregelen te nemen. In januari 1532 stelde Rothman een geloofs-belijdenis op in dertig artikelen en in februari hield hij zijn eerste protestantse preek op het kerkplein van de st. Lambert. De bisschop trad met geweld op toen de protestantse burgers in juli de raad dwongen de nieuwe kerkelijke situatie te erkennen. Hij versperde de poorten en legde beslag op de goederen van de kooplieden, waardoor de economische toestand van de stad snel verslechterde. De anti-bisschoppelijke partij trad nu radicaler op. Nadat de onderhandelingen niet succesvol waren geble-

ken, verrasten duizend Münsterse burgers de bisschop en enkele kanunniken in Telgt en voerden hen als gegijzelden naar Münster. Hierna kwam op veertien februari 1533 het verdrag van Dülmen tot stand. Dit hield de erkenning van de lutherse gemeente in Münster in.

Eind 1532 stond Rothman in zijn leer nog sterk onder de invloed van Zwingli, maar in augustus 1533 verdedigde hij al de volwassendoop. Rothman hield het Heilig avondmaal buiten de st. Lambert, waarbij hij gewoon brood besprenkelde met wijn, hetgeen hem de bijnaam "Stutenbernt" opleverde. Vanaf raakte de evangelische beweging steeds meer in twee kampen verdeeld. De behoudende Lutheranen stonden onder leiding van Johann von der Wieck. De door Rothman aangevoerde groep was zowel in godsdienstig als in politiek opzicht inmiddels zo radicaal van aard geworden, dat zij ook vele vervolgd en achteruitgesteld in stad en ommelande aantrok.

In oktober 1533 verscheen Rohtmans "Bekennnisse van beyden Sacramenten/Doepe unde Nachtmale" en sindsdien gold de schrijver voor velen als de verkondiger van het ware geloof. Vele vervolgd dopers trokken naar Münster.

Eind januari 1534 waren er al veertienhonderd zielen, een kwart van de totale bevolking herdoopt door de op vijf januari in Münster verschenen "apostelen" Bartholomeus Boekbinder en Willem de Cuyper. Zij waren afkomstig uit Amsterdam en kwamen een paar dagen eerder aan dan Jan van Leiden en Gerrit Boekbinder. Toen de bisschop met herovering van de stad dreigde, bemiddelde burgemeester Tilbeck tussen beide partijen voordat de bisschoppelijke troepen de stad konden bereiken. Er kwam een verdrag tot stand, waarna Tilbeck zich ook bij de dopers voegde. Veel burgers vluchtten de stad uit, omdat zij alsnog een aanval van de bisschop vreesden. De raadsverkiezingen bestendigden de overwinning van de dopers in Münster: Knipperdolling en Kibbenbroick werden tot burgemeester gekozen.

de hervorming te amsterdam tot 1533

De godsdienstige hervorming vond in de Nederlanden een vruchtbare voedingsbodem. Amsterdam streefde naar stedelijke zelfstandigheid, de kerkelijke organisatie was zwak (er bestond slechts éénbisdom, namelijk Utrecht), en het geestelijk klimaat begunstigde de verbreiding van ketterse denkbeelden. Bij dit laatste moet vooral gedacht worden aan de invloed van het humanisme en het relatief grote gebruik van de drukpers, waardoor ideeën op grotere schaal verspreid konden worden. Ook de afkeer van de ketterjacht, die er algemeen onder Amsterdamse kooplieden en magistraten bestond en de grote afstand tussen de stad en de centrale regering heeft bijgedragen tot de snelle groei van de doperse beweging.

Nadat van het begin van de jaren twintig de toename van het aantal Lutheranen slechts met zogenaamde "keuren" bestreden was om zoveel mogelijk de rust onder de burgerij te handhaven, werd het omstreeks 1525 ernst met de vervolgingen. Druk van hogerhand was hieraan niet vreemd. In 1528 begon de "ketterij" eigen trekken te vertonen toen sommigen zich van Luther gingen afwenden en de leer van Zwingli gingen verkondigen. Het voornaamste verschil was dat de Zwinglianen meenden dat het lichaam van Jezus niet aanwezig was in het brood dat tijdens het heilig avondmaal gebruikt werd. Uit deze vorm van sacramentisme kwam het anabaptisme voort, dat in het begin van de jaren dertig enige omvang van betekenis begon te krijgen. Tegen hen werd op twaalf februari 1533 het eerste plakkaat uitgevaardigd. In 1531 verscheen Melchior Hoffman in Amsterdam, waar met name Jan Tripmaker een erg actief anabaptist was. Zo doopte hij onder andere B. Boekbinder en de Cuyper. Eind 1531 was de sterke groei van de beweging naar aanleiding van enige doodvonnissen bijna geheel tot stilstand gekomen: Hoffman besloot verdere herdoop twee jaar uit te stellen

münster onder jan matthijsz.

Nu duidelijk was geworden dat de profetie van Melchior Hoffman gefaald had, ontstond er grote verwarring onder zijn volgelingen waarvan de indrukwekkende Jan Matthijsz. gebruik maakte. Hij riep zichzelf uit als de tweede getuige Henoch en profeteerde dat met Pasen 1534 het einde der wereld zou plaatsvinden. Belangrijk en noodza-

kelijk verschil om voor de meerderheid van de dopers geloofwaardig te blijven was dat Matthijsz. in tegenstelling tot Hoffman geen houding van passief afwachten predikte, maar verkondigde dat het Nieuwe Jeruzalem actief, dat wil zeggen met het zwaard verwezenlijkt moest worden. Voordat God zijn plan kon uitvoeren moest echter de slechte wereld gereinigd worden. Hiervoor wilde Matthijsz. alle niet-gedoopten doden. Knipperdolling en Jan van Leiden verhinderden dit en gaven de goddelozen de kans te verdwijnen.

In maart 1534 voerde Jan Matthijsz. de goederengemeenschap in. Ontleend aan de oudste christengemeente: de apostolische gemeente, had Rothman in zijn in november 1533 gepubliceerde "Bekennnisse van beyden Sacramenten" dit oude denkbeeld opnieuw gelanceerd, maar het kreeg pas op grote schaal ahang in februari 1534 toen de goederen van de uit de stad verdrevenen verdeeld moesten worden en het bisschoppelijk beleg rantsoenering van levensmiddelen vereiste. Aan de goederengemeenschap waren vooral voor de immigranten, die dikwijls alles achter hadden gelaten, materiële voordelen verbonden.

Jan Matthijsz. kreeg op de dag voor pasen een visioen, waarin hij als Gideon de stad moest verlossen. De volgende dag verliet hij met enkele volgelingen de stad en werd door de bisschoppelijke landsknechten in mootjes gehakt. Na zijn dood heerste er verslagenheid in de stad en men vreesde een inname van Münster. De tijd dat Jan Matthijsz Münster bestuurde, namelijk van eind februari 1534 tot begin april 1534, was te kort om het rijk systematisch te organiseren. Hij had zich bij het besturen van de stad door visioenen en invallen laten leiden.

De stemming in Münster werd grotendeels bepaald door de bisschoppelijke belegering en de door vele dopers gedeelde overtuiging, dat met pasen 1534 het einde der tijden en de vestiging van God's rijk op aarde zou zijn aangebroken. Spanningen werden geuit in (half) waanzinnige gedragingen en het openbaren van vreemdsoortige visioenen.

münster onder jan van leiden

Jan van Leiden maakte gebruik van de crisissituatie na de dood van Jan Matthijsz. en begon snel met de organisatie en verdediging van het weder-

dopersrijk. In april stelde hij twaalf Oudsten aan, volgens het traditionele voorbeeld van de twaalf Oudsten in Israël. Dit in plaats van burgemeesters en magistraten. Hij noemde zichzelf hun dienaar die de genomen besluiten aan het volk overbracht, maar in feite beheerste hij de Raad. De twaalf Oudsten publiceerden een nieuwe ethische code, welke een harde houding tegenover overtredingen van de herdoop kende.

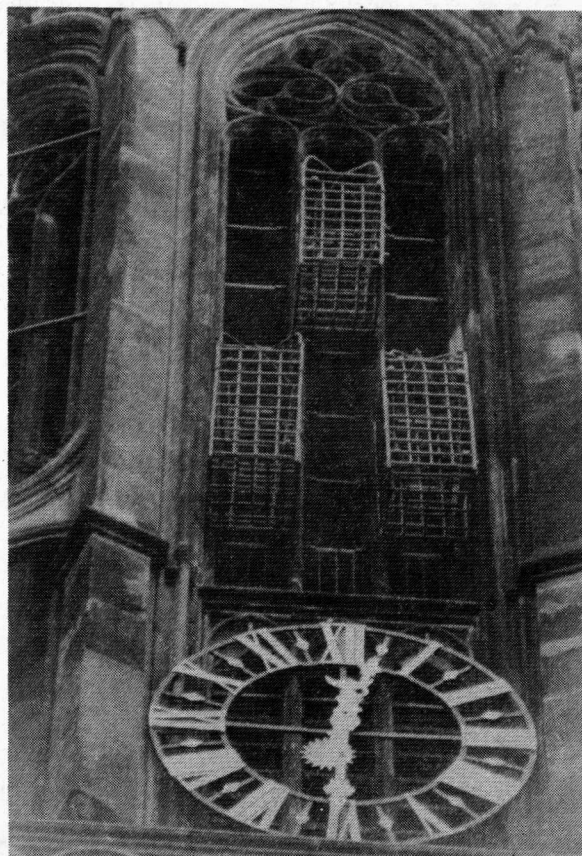
In mei werd dankzij de uitstekende militaire organisatie en discipline de eerste aanslag van de bisschop afgeslagen. Van de hierop volgende gunstige stemming maakte Jan van Leiden gebruik om de veelwijverij of polygamie in te voeren. Het interne verzet tegen deze ingrijpende maatregel werd doeltreffend de kop ingedrukt. Nadat ook een tweede bisschoppelijke aanval was afgeslagen voelde Jan van Leiden zich sterk genoeg om zich door de profeet Dusentschuer tot koning te laten uitroepen, daarmee zijn centrale positie nog meer benadrukkend. De nieuwe monarch omringde zich met een pompeuze hofhuishouding en nam zestien vrouwen waarvan er één koningin werd. Dit was Divara, de weduwe van Jan Matthijsz.

De belegering door de bisschop veroorzaakte een steeds nijpender voedseltekort en Jan van Leiden werd gedwongen hulp van buiten de stad te vragen. Nadat bekend werd dat alle zevenentwintig uitgezonden apostelen (op één na, die overgelopen was) door de belegeraars waren vermoord, heerste er verslagenheid in de stad. Rothman, de belangrijkste publicist in deze jaren, schreef "Eyn ganz troestlich bericht von der wrake". Met dit pamflet werden opnieuw apostelen uitgezonden om het verzet elders (met name in de Noordelijke Gewesten) aan te wakkeren. Tegelijkertijd werd de verlossingsdatum verschoven. Deze ingrijpende gebeurtenis werd gelegitimeerd door een garantie op leven en dood van de koning zelf. Zou met pasen 1535 het 'Einde der Tyden' niet daar zijn dan zou men het hoofd van Jan van Leiden af mogen hakken.

Na februari 1535 was de stad volledig door de vijandelijke troepen ingesloten en werd de toestand met de dag kritieker. Hulp van buiten bleef uit, de honger nam toe en de ziekenverpleging schoot tekort. In mei benoemde Jan van Leiden, die opnieuw de verlossingsdatum had moeten verschuiven, twaalf hertogen om de poorten te be-

-veiligen. echter in de zelfde maand liepen ook Hendrik Gresbeck en Hansken van den Langenstraten over naar de bisschop, welke zij een plan aanboden, aan de hand waarvan de stad ingenomen zou kunnen worden. Op negenentwintig juni 1535 gelukte het de bisschoppelijke troepen dan ook de stad in te nemen, waarbij bijna alle dopers werden gedood. Jan van Leiden en Bernard Knipperdolling werden met een roodgloeiend ijzer doodgemarteld, waarna men hun lichamen in aan de st. Lambert opgehangen kooien aan het volk als afschrikwekkend voorbeeld tentoonstelde.

amsterdam in de jaren 1534 - 1535

Melchior Hoffman was in 1533 te Straatsburg in de gevangenis beland. In datzelfde jaar verscheen de nieuwe leidersfiguur Jan Matthijsz. in Amsterdam. Op verzoek van Jan van Leiden vertrok hij echter alweer snel naar Münster en liet het gezag aan Peter de Houtzager, B. Boekbinder en de Cuyper over. Zij doopten onder andere Jacob van Kampen en Jan Paeuw.

Münster en Amsterdam stonden via boodschappers voortdurend met elkaar in contact, maar een expeditie naar

de belegerde stad mislukte. Het was kenmerkend voor het radicale karakter van de Amsterdamse dopers in deze periode dat zij de drie bovengenoemde leiders onmiddellijk ter verantwoording riepen en met de dood straffen. De dopers waren er nu sterk van overtuigd, dat in Amsterdam óók het wederdopersrijk gevestigd kon worden, maar de machtspositie van de stedelijke magistraten was in Amsterdam té groot om het zover te laten komen. Omgekeerd oriënteerde Jan van Leiden zich ook sterk op de Nederlanden en hij zond eind 1534 onder anderen Jan van Geelen naar Amsterdam om met behulp van Rothman's pamflet "Van der Wrake" de bevrijding van Münster te propagieren.

De Nederlandse dopers werd verteld actief te strijden voor de vestiging van het koninkrijk Gods, zoals dat ook in Münster gebeurde. Voorjaar 1535 was dan ook de rumoerigste periode, maar de staatsgreep van de anabaptisten liep op een mislukking uit. De bezetters van het stadhuis (10 en 11 mei) werden vrij snel overmeesterd en vermoord. De doodstraffen, die voor vele dopers geëist werden, en de nu uiterst strenge vervolgingen droegen er sterk toe bij dat de Amsterdamse anabaptisten nog maar weinig kans kregen. Met de val van het rijk in Münster (eind juni) kwam een definitief einde aan de meest radicale stroming van het anabaptisme. Vreedzamere stromingen als die van de Menonieten en David Joristen gingen nu binnen de doperse beweging de boventoon voeren.

münster - amsterdam ; een vergelijking

De hechte band tussen beide bewegingen valt al direct op bij die wederdopers die in beide steden een rol speelden: Matthijszoon, van Geelen, Hoffman, Boekbinder en de Cuyper. Bovendien bestond er tussen de beide steden voortdurend mondeling contact. Er zijn echter meer overeenkomsten. Zowel in Münster als in Amsterdam vond het "doperse oproer" plaats tegen een achtergrond van waarschijnlijk ingrijpende economische veranderingen en politieke strijd tussen stedelijke zelfstandigheid en natio-

nale (misschien is het beter te spreken van dynastieke) centralisatie, zonder dat nu duidelijk is hoe deze achtergrond het gezicht van de anabaptisten in deze jaren precies heeft bepaald.

In beide steden werd de kern van de beweging gevormd door de kleinburgerij, hoewel er zowel "van boven" (milieu der regenten) als "van onderen" (paupers) anabaptisten afkomstig waren. Mellink interpreteert in zijn nieuwste boek op basis hiervan de doperse beweging in deze jaren als een lichtend voorbeeld van de "frühbürgerliche Revolution". De plaats van deze gebeurtenissen in Amsterdam en Münster in de voor geschiedenis van de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw is in de geschiedschrijving naar zijn opvatting dan ook nog te weinig tot zijn recht gekomen.

Grote overeenkomst bestaat er ook tussen de ideeën, profetieën en gedragsvormen van de dopers in Münster en Amsterdam. Bij de eerste twee valt op dat men voortdurend teruggreep op bijbelteksten en "de wil van God" om verschillende gebeurtenissen te kunnen legitimeren. Hierdoor ontstond bij de dopers steeds meer de overtuiging, dat het hier om een conflict van een hogere orde ging, waarin géén plaats was voor een compromis. Inde ontwikkeling van de leer is in beide steden ook de volgorde Lutheranisme, Zwinglianisme, Sacramentisme, Anabaptisme goed waarneembaar. Deze ontwikkeling hangt ten nauwste samen met het gedrag van de dopers. Dit werd vanaf de jaren twintig gekenmerkt door een voortdurende radicalisering. Als hoofdzaak van dit radicaler worden van de dopers, zowel in hun denkbeelden als in hun gedrag, kan de isolatie van de "buitenwereld" genoemd worden. Dit vond zijn hoogtepunt tijdens de belegering van Münster: de verdrijving van niet-dopers, waarmee nagenoeg iedere mogelijkheid tot kritische vergelijking wegviel, het toestromen van immigranten, het steeds groter wordende voedseltekort, de terreur van Jan van Leiden en de falende profetieën droegen allemaal bij tot het uiterst radicale karakter van de dopers in deze stad. Daarmee vergeleken verkeerden de Amsterdamse dopers in een veel zwakker isolement. Hier waren het in de jaren 1534/35 vooral het voorbeeld en de oproep van Münster en de strenge vervolgingen door de stedelijke autoriteiten, die een tweede Münster wensten

vervolg blz. 23